

Колошук Н.Г.,
доктор філологічних наук, доц.,
Волинський національний університет імені Лесі Українки, м. Луцьк

**“МІСТО МАЛЕ...” (Є. ПЛУЖНИК): ТОПОСИ МАЛИХ МІСТ
І МІСТЕЧОК В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТРИ
“РОЗСТРІЛЯНОГО ВІДРОДЖЕННЯ”
(на матеріалі прози І. Багряного та Б. Антоненка-Давидовича)**

*Місто мале. На дзвіницю злізти, –
Видко жита й хутори сусідні.
Виконком, аптека й канцеляристи...
Всі знайомі. Всі рідні.
Житиму тихо. Як осінь гарна, –
Біля воріт надвечір сидіти...
Просто – площа базарна,
А на ній – собаки та діти...
Знаю, як мало людині треба.
Спогадів трохи, тютюн, кімната...
Іноді – краєчок неба.
...Симфонія дев'ята...*

(Євген Плужник, зі зб. “Рання осінь” 1927 р.)

Оскільки з поняттями “місто” й “село” в українській свідомості пов’язані характерні стереотипи, котрі відбилися на мовному рівні, знайдемо їх і в літературі та літературознавстві. Наприклад, досить стійким є стереотип взаємозв’язку “урбанізм – модернізм” / “постмодернізм”; він повсякчас актуалізується в сучасному літературознавчому дискурсі України, зокрема у критиці [див. для прикладу: 2]. Тема урбанізму актуальна в дослідженнях про модернізм: починаючи від знаменитої монографії С. Павличко (перше видання – 1997 р.) до останніх монографічних досліджень їй відведено, як правило, окремі структурні підрозділи з однозначно сформульованими назвами (наприклад, у Р. Мовчан: “Урбанізм як ознака модерності” [15, с. 393 – 398]).

Досліджень на урбаністичну тему стосовно конкретного міста [див. для прикладу: 10; 11; 21] чи в конкретних авторів [13] теж чимало: у літературознавчих збірках, часописах, наукових “вісниках” тощо рясніють нововизначення міських “текстів” – “київський”, “львівський” [1; 10], “чернівецький” [20] тощо. Очевидно, для більшості науковців є прикладом російські дослідження славнозвісного “петербургського” та інших “урбаністичних текстів”, що почалися ще в 1920-х рр. [див.: 5], а в 1980–1990-х потужно постали на основі структуралістської / постструктуралістської методології у працях представників “московсько-тартуської школи” [див.: 14; 17; 24]. Загалом методологія **українських досліджень урбанізму** досить еkleктична.

Що ж до власне літературного матеріалу, який розглядається крізь призму урбанізму, то коло авторів і текстів очікуване: здебільшого йдеться про

написане “на міську тему” від зламу ХІХ – ХХ століть до сьогодення, особливо ж – про модернізм 1920-х рр. Частина вітчизняних дослідників переконана в переважній “рустикальності” української літератури аж до появи постмодерного покоління¹. Одні зараховують тих чи інших митців до “рустикальних” на підставі “сільського” походження (як-от Н. Зборовська у монографії “Код української літератури”, 2006 р.), інші ставлять у заслугу деяким “сільським” інтерес до міста й до урбаністичної теми. Питання про початок урбанізму в українській літературі залишається відкритим: спроби знайти його витoki призводять до оглядів літературної історії від Сковороди й Котляревського [див. дисертаційне дослідження: 18]. При тому лише поодинокі дослідники згадують про локус **малого міста** у прозі українських модерністів [див.: 12, с. 8].

Теза про ставлення українських митців до міста як до чужого світу / простору (Р. Мовчан: “...своєрідне ставлення української людини до Вічного міста – як погляд у щілочку крізь паркан у чужий сад”, її неоднозначні відчуття у полоні його атмосфери є симптомами маргіналізації, характерної для українського суспільства загалом” [15, с. 394]) видається досить поверхово обґрунтованою. Аргументація спирається на приклади зі звуженого кола текстів (тематично й за поетикою пов’язаних із хронотопом великих міст в окремих митців) та стереотипізовану історіософію українського модернізму – дослідники погоджуються з узагальнюючими тезами С. Павличко (“...ставлення до міста стало лакмусом позиції [модерного – Н. К.] митця, а дискурс міста позначений глибоким і болісним конфліктом. /.../ Місто є символом певного типу свідомості як автора, так і його героя. /.../ В українській літературі з її закомплексованістю на народі, природній сільській людині, звернення до міста відбувалося особливо повільно й невпевнено. Мовно й соціально місто завжди було ворожим українцю” [16, с. 210]), не надто ретельно перевіряючи їх стосовно конкретного матеріалу.

Завданням нашої розвідки є спроба аналізу того матеріалу, котрий залишається поза увагою літературознавців, що пишуть про місто в українській літературі. Маємо **на меті** дослідження **топосів малого міста** у творчості представників “розстріляного Відродження”. Адже цей аспект практично не зачіпається в дискурсі літературного українського урбанізму / модернізму.

Тим часом він видається нам важливим, оскільки більшість митців указаної генерації були, власне, не “дітьми міста, точніше, дітьми університетів і бібліотек, які можливі тільки в місті” [у С. Павличко йшлося про неокласиків: 16, с. 212], а виходцями (або вихованцями гімназій) із малих / провінційних міст та містечок цілої України², і це не важко перевірити, зробивши вибірку з

¹ Див. так звану “Малу українську енциклопедію актуальної літератури” – “Плерому 3’98. Повернення деміургів.” (Івано-Франківськ, 1998), чимало положень із якої перекочувало до критичних рецензій, монографій про сучасну літературу та про модернізм / постмодернізм тощо. Г. Грабович пише про “загальний ‘селянський’ настрій української літератури” довоєнного періоду (1900 – 1930-х рр.) [10, с. 15]; Н. Анісімова – про негативне сприйняття урбанізації у поетів-галичан сучасної доби [2, с. 35] тощо.

² Див. ще одну тезу С. Павличко стосовно неокласиків, однак часто цитовану в розширеному значенні і тим самим неточну по суті: “Їхнім містом був Київ, який ріс, змінювався, українізувався, бюрократизувався, радянізувався, модернізувався...” [16, с. 212]. У мемуарному нарисі “шостого в гроні” неокласиків В. Петрова-

їхніх біографій. Так само неточною є теза про місце дії їхніх творів – якесь нібито “скоріше символічне, ніж реальне” [16, с. 212] велике місто, в котрому вони нібито, за виразом Ю. Шереха, почувалися “як Овідій у дикому дакійському засланні” [див. там само]³. Безпосереднє враження читача від спадщини “розстріляного Відродження” інше: ці автори та чимало їхніх героїв укорінені в соціумі (етнічно й культурно – питомо українському, хоча й значною мірою зрусифікованому) малих / провінційних міст, чиї образи представлені тогочасною літературою досить різноманітно й незрідка – насамперед у прозі – як знакові, метафоричні, що не виключає конкретно-реалістичних деталей та персонажів.

Але й у велике місто – тодішні столиці Київ та Харків – молоді письменники приходили зовсім не як неотесані селюки з патріархальною “мовою села”⁴, а як сповнені надій господарі нового життя, перед ким відкривалося майбутнє, що потребувало від них докласти рук та творчості до свого швидкого зростання. Народження нового – українського – міста постає не лише як накинутий комуністичною доктриною, штучна утопічна ідея [див.: 15, с. 409], характерна для літератури соцреалізму, але й як досяжна, суб’єктивно вистраждана ідея нового українського майбуття, заради якої вчорашні провінціали ладні були самовіддано працювати. “О, скільки ще треба праці, роботи! А що ти робиш, що ти робив досі? Нічого! ‘Просвіта’ й ті засідання?.. Треба дійсної праці, а не засідання й промови. Вихопитесь із цього задушливого міста кудись, де щось роблять, де треба працюючих людей, де є справжнє діло!”, – міркує автобіографічний герой Б. Антоненка-Давидовича Євген Барабаш у незакінченому романі “Нащадки прадідів” (1926? – 1933?) [3, с. 337].

З огляду на вищесказане варто звернути увагу дослідників на terra incognita в нашому літературознавчому дискурсі – провінційні міста й містечка

Домонтовича “Болотяна Лукроза” (високо поцінованого Ю. Шерехом: “...може, найталановитіші українські мемуари, будь-коли написані” [23, с. 98]) з великою симпатією написано про містечко Баришівку 1920-х рр. – славнозвісну неокласиківську “Лукрозу”, а саме про соціальний тип, притаманний малим українським містам і містечкам, що “в недоторканій чистоті зберігали всі відміни 17 віку” і втілюють культуру українського бароко – але не знане досі “старшинське бароко, [а] тепер *посполите*, козацько-ремісницьке. Не мрію, втілену в камінь мурів, а сувору щоденну працю”. Ідеться про соціальний тип ремісника та його родини (прототипами були члени сім’ї чинбаря Цвіркуна, у домі якого В. Петров мешкав у часи свого перебування в Баришівці), де в найтяжчі часи панувала “строга дисципліна праці”, де “життя було сутужне й ошадне, і добробут був придбаний упертою й невсипущою працею”, де господар працював “з надривом, до цілковитого самозаперечення, забуття себе доходячи” [див. у збірці спогадів “Київські неокласики” (упоряд. В. Агєєва). – К., 2003, с. 296].

³ Насправді Ю. Шерех писав про ситуацію все тих же неокласиків, які почувалися чужаками через звуженість україномовного середовища “на своїй батьківщині”, а не в місті [23, с. 112].

⁴ Визначення взято зі статей Ю. Шереха про “Місто” В. Підмогильного (1955 р., Нью-Йорк) та пізнішої про В. Домонтовича – “Шостий у гроні” (1984). Цим визначенням автор підкреслював загрозливе наростання русифікаторського тиску навіть у найбільш сприятливий період “українізації” 1920-х рр., доводячи це фактами й цифрами у своїй англійській праці 1984 року “Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900 – 1941)” [див. у III т. вказ. видання творів Ю. Шереха]. Натомість у статті-рецензії про “Місто” автор заявив, що в романі не йдеться про українізацію чи завоювання міста українським селом, бо письменник спеціально обходить політично-соціальні проблеми, концентруючи увагу читача на проблемах екзистенційних і тим самим де-факто українізуючи екзистенціальний дискурс, оскільки розглядає його як власне український усупереч реальній ситуації, коли насправді українізація була лише розпочата й ніколи у Києві так і не відбулася [22, с. 82].

у творах Михайла Івченка та Аркадія Любченка, Уласа Самчука й Мирослава Ірчана, у “червоноградському” циклі Івана Сенченка й повістях, новелах та спогадах Бориса Антоненка-Давидовича... Очевидно, перелік далеко не повний. Усю “географію” й поетикально-образну типологію обраної тематики неможливо охопити в межах однієї статті, тому обмежимося прозою Антоненка-Давидовича та Івана Багряного, котрі були земляками: рідне місто, що їх об’єднує, – Охтирка на Сумщині (колишня Полтавська губернія). Антоненко-Давидович (із сім’ї залізничника) опинився там у шестирічному віці, навчався в гімназії, а Багрянний (син муляра) народився й виріс. Про Охтирку з її прадавньою історією і жалюгідним сьогоденням обидва писали із синівською любов’ю і болем. У старшого письменника цей образ-локус має реалістичне наповнення, показуючи життя української провінції 1910 – 1920-х років; у молодшого – тяжіє до романтичного символу незнищенності рідного народу й водночас уособлює його сучасне приниження.

“Від давньої козацької Слобожанщини мало що залишилось у місті. Древня трьохбанна дерев’яна церква, важка пудова Євангелія, що колись був подарував їй Мазепа, та ще назва вулиці – Повстяна. Колись, за давнини, місто було полковим, і це з тих часів, не знати як, зберігся козацький поділ міста на сотні. Перша сотня, друга, третя, п’ята... Але давно чужі самовладні руки покасували козацький устрій, навіть старі діди вже не держали в пам’яті козаків, забули... /.../ Сотні залишились, як і за козаччини, та не було в сотенних помешканнях ні козацького звичаю, ні козацького духу; плинна ріка людського життя зміла їм і заповзяття й саме їхнє ім’я. /.../ ...в місті сонно жили напрочуд живучі, ледачі люди,” – читаємо в романі “Нащадки прадідів” про Охтирку [3, с. 345 – 346]. У спогадах Антоненка-Давидовича важливе місце посідає, крім Охтирки, ще й Київ (“Київ гетьманський” [4, с. 515 – 518]), Кам’янець-Подільський – столиця Української Народної Республіки часів національно-визвольних змагань, у яких він брав безпосередню участь як учасник бойових дій; а також Вінниця, Проскурів тощо – географія переміщень його героїв чи наратора (у спогадах) досить різноманітна і майже завжди точно позначена, хоча здебільшого місце їхнього перебування важливе не як географічний пункт, а як певне соціальне середовище. Якось письменник зауважив, що в повісті “Смерть” – першому творі, котрий приніс йому визнання і став кращим здобутком дотабірного періоду творчості – *“своїх героїв... брав з охтирської дійсності, не міняючи деяким навіть їхніх справжніх прізвищ...”* [див. “Примітки”: 3, с. 730]. Те саме можна сказати про післятабірні оповідання та спогади, де місцем дії є повітове місто (“Удосвіта”, “Курйозні зустрічі на довгій дорозі”, “Бабині казки” тощо [див.: 4]). У повісті “Смерть” та в інших творах 1920-х рр. Антоненко-Давидович показав реальний стан свідомості пересічних українців, для яких поняття “село” / “сільське” асоціюються не просто з “не-урбаністичним” / “архаїчним” чи “несучасним” / “до-модерним”, а з “відсталим”, “ганебно застарілим” і водночас саме з **українським**⁵ – це

⁵ У словнику “Український жаргон” Лесі Ставицької (К., 2005) подано як синоніми: “по-українськи, по-селянськи, по-мужицьки” (с. 439), “мужик, селянин – лох” (с. 414). *Селюк* подається з приміткою “зневажл.” (с. 415).

яскраво показано в повісті-“сатирі” “Справжній чоловік” (1929), де устами героя-малороса з провінційного містечка сформульовано цілком актуальне уявлення, та ще й підкреслено характерним суржилом через прийом невластивої і прямої мови персонажа:

“/.../ Даже странно: чоловік как бутьто серйозний, а – українець!”

Степанові Никифоровичу це трохи навіяло сумніву: все в зятеві було як треба, а ця рисочка випиналася потворною терлигою із статечного портрету його. ‘Чоловік з образуванням, на харошій службі сидить і – вроді дурачка із себе стройть!..’ Проте зятеві він сказав інакше:

– Борц у нас український, мужицький, можна сказати...” [3, с. 225].

Деталі образу-локусу в Антоненка-Давидовича повсякчас скупі, поодинокі (як от: *“невелика площа з високою кам’яною церквою посередині”*, *“самотній електричний ліхтар”*, *“одноповерховий будинок колишнього ‘дворянського собранія”* тощо у романі *“Нащадки прадідів”* [3, с. 337 – 338]), він уникає розлогих описів і *“ліричних відступів”*, переважають драматично розгорнуті події й виразні діалоги, котрі яскраво представляють характери персонажів – носіїв соціального типажу, притаманного саме українському місту чи провінційному містечку, де обивателям уже й не віриться, що від України щось лишилося – швидше її саму *“німці та Грушевський вигадали”* (повість *“Тук-тук...”*, 1925) [3, с. 242]. *“Українізуватися”* герой цієї повісті телеграфіст Василь Григорович не зможе – швидше помре. Як і баришня Людмила Різниченко – Люся з *“Нащадків прадідів”*. Адже це означає ламати себе, свою затишну провінційну схованку від суспільних бур і революцій, стати беззахисним і безпритульним: *“Может быть, конечно, из этого что-нибудь и выйдет. Но ведь это трудно; это нужно всего человека изломать и лепить сызнава...”* – каже коханому Євгенові ця вчорашня гімназистка [3, с. 310]. Вона переконує його, що цього робити не варто, бо *“Украина опоздала возродиться”* [там само, с. 321], бо *“вона прекрасна в абстракції, в минулому, але вона надто нужденна в сьгоднішньому”* [там само, с. 323]. Навіть дивлячись на велелюдну демонстрацію *“революційних сил”* на центральному міському Бульварі – *“улиці без назви”*, де увіч переконується, що *“таки не вмерла ця міфічна нація! Вона ниділа десь під заржавілими замками, щоб знову повстати до життя. Не вигадка, не фантазія, а насправді – живі, своєрідні люди”* (дія відбувається влітку 1917 року), провінційна баришня, вихована на книжках *“Пушкіна, Тургенєва, Достоевського, Толстого”* [там само, с. 320], приймає тверде рішення: *“...все одно вона ніколи не стане тепер українкою! Скоріше полькою, готентоткою, бушменкою, ким завгодно – тільки – не українкою. Хай українізується все і всі, хай їхня дубова ‘мова’ заповнить всі кутки людського життя... вона, Людмила Різниченко, лишиється тут останньою росіянкою. Так! Останньою росіянкою, з ‘г’, з ‘а’, з Пушкіним, з ‘Евгением Онегиным’, Гоголем, Бальмонтом, з усім, що є тільки діаметрально протилежного рівній ході селянських бабів...”* [там само, с. 366 – 367].

Часом здається, що це написано не про революційні роки, а про сучасність чи принаймні про вчорашнє – настільки подібні стереотипи живучі й

поширені. Як казав ще один персонаж того ж роману: *“Які там ми українці? Перевертні ми, а не українці. /.../ ...в нас – босячня одна”* [там само, с. 332].

На відміну від об’єктивно-відстороненої манери оповіді в Антоненка-Давидовича, оповідач у Багряного ніколи не буває безстороннім щодо показаного – часом для емоційного забарвлення образу вистачає єдиного слова. Так, у повісті “Огненне коло” місцем дії стає *“сонячний Львів”*. Рідне ж місто головного / автобіографічного героя у цього письменника показане не лише фоном подій – безіменне / умовно назване провінційне містечко на Слобожанщині⁶, повторюване в деталях і своєрідному іронічно-ностальгійному настрої-пафосі оповіді про нього, є місцем дії у прозових творах письменника від раннього оповідання “Пацан” (опубліковане 1928 року) до останніх романів “Людина біжить над прірвою” (1949) та “Сад Гетсиманський” (1950), – але й самостійним образом-локусом, що визначає ідейну структуру цих творів. Деталі образу-локусу вкотре й найдокладніше (з назвою: *“Називається це місто – Наше”*) представлені автором-оповідачем у незакінченій діалогії “Буйний вітер” – перший роман “Маруся Богуславка” (1957) починається розлогим ліричним вступом-екскурсом в історію слобожанських козацьких поселень (тут явно вгадується слід “Нащадків прадідів” Антоненка-Давидовича⁷) із їхнім “споконвіків” древнім адміністративним поділом, *“якого немає більше ніде – це поділ на ’сотні”*, з автентичними назвами вулиць, площ і *“перевалків”*, котрі ретельно перераховуються, та таким же *“прекрасним букетом”* колоритних козацьких прізвищ їхніх мешканців із домішкою прізвищ німецьких, російських та інших; навіть із демографічними та економічними викладками: *“...ливарня, три гуральні, три броварні, цукроварня, трубзавод, шкірзавод, ходовий завод... Цегельні – аж десяток...”*; *“...яких шістдесят – замалим не сто! – тисяч мешканців”* тощо. Наратор ніби розгортає перед читачем карту, де місто *“сплянував якийсь дотепний будівничий”*, щоб потім воно *“формувалося протягом століть стихійно, невідомо для чого й невідомо з чиєї волі”*, однак цілком розумно й ніби за наперед накресленим задумом *“розпросторилося на землі й існує. Ще й вражає якоюсь оригінальною сплянованістю, сказати б, символікою тієї сплянованості, якимсь своїм таємничим смислом, як загадковий гієрогліф”* [7, с. 81 – 90].

Оповідач із теплим гумором, а почасти зі щирим співчуттям показує деталі-символи тої *“сплянованості”*: собор у центрі міста (у Нашом у місті з “Марусі Богуславки” це Успенський собор із коштовним Євангелієм –

⁶ Згадується теза Ю. Лотмана про “місто як простір та місто як ім’я” в літературному тексті [14, с. 320] – саме з ім’ям здебільшого пов’язана міфологія того чи іншого урбаністичного тексту. Багряний навмисне ніде не називає своє рідне місто його справжнім ім’ям, оскільки для більшості читачів це ім’я нічого не скаже; натомість він намагається представити свій образ-локус як типово українське місто із прадавньою історією (хоча більшість козацьких поселень Слобожанщини по-справжньому *прадавньої* історії не мають), прив’язуючи його до загальноукраїнського історичного й міфологічного простору.

⁷ Очевидно, Багряному були відомі ті фрагменти роману старшого колеги, котрі публікувалися у 1926, 1929 і 1933 роках. Впадає у вічі перегук деталей і мотивів творчого задуму (зокрема алюзій із часів козаччини): Багряний задумав написати діалогію “Буйний вітер”, куди мав увійти роман “Маруся Богуславка”, тоді як Антоненко-Давидович хотів створити трилогію “Січ-мати” (інформація про це подавалася в пресі [див. “Примітки”: 3, с. 735 – 736]), першою частиною якої мислився роман “Нащадки прадідів”. В обох письменників ішлося про сучасне життя провінційного міста на Слобожанщині, у якому за характерними деталями вгадується Охтирка.

подарунком “*славного гетьмана Івана Мазепи*”; в інших творах назва собору не вказана, однак собор, навіть зруйнований – як у романі “Людина біжить над прірвою” – все одно височить у *центрі* схрещення радіальних вулиць міста; його споруда та фрески є важливими мотивами дитячих спогадів автобіографічного героя чи не в усіх романах Багряного); самі магістралі-вулиці “у всі кінці світу”; міський парк, що “*все розростається і все пишніє, схожий на праліс*” (“Маруся Богуславка” [7, с. 81, 83, 85]). Подібні деталі-топоси є в “Саду Гетсиманським”, у “Людині... над прірвою”; а також є схожі на село околиці в обивательських “*праісторичних вбогих халупах, одвертих і щирих в своїх трагічних злиднях*” (“Сад Гетсиманський” [8, с. 42]) – і такі ж “*решта – все халупи та одноповерхові дімочки*” у “Людині... над прірвою” [6, с. 103], такі ж – у ранньому оповіданні “Пацан”, “Марусі Богуславці”. У романі “Сад Гетсиманський” символічною деталлю стає залізниця зі “*двірцем*” за містом – “*дорога в незнаний світ*” (“двірець” був важливим топосом для Багряного, переходячи із твору у твір: вперше зустрічаємо його в оповіданні “Пацан”; у “Нашадках прадідів” Антоненка-Давидовича згадано “*невелику затишну станцію*”, де кожен прибулий з охоплених панікою фронтів поїзд “*струшував із середини вагонів, з дахів і буферів, як мокрий пісок, грудки зморених, лютих, озброєних людей*” – дезертирів [3, с. 347]).

Упадає в вічі, що деталі образу малого міста в Багряного цілком точно накладаються на скупі й виразні мотиви у тому вірші Євгена Плужника, який взято за мотто нашої розвідки: *дзвіниця й розкрита з її висоти далина* (“*Коли злізти на Успенську дзвіницю... й побачити все місто як на долоні*” [7, с. 82]), *площа базарна* (“*Крім великого центрального майдану, місто має ще кілька більших і менших площ... як от: Базарна площа...*” [там само, с. 84]; “*величезна ярмаркова площа, залита сліпучим сонцем*” у “Людині... над прірвою” [6, с. 390]). Життя патріархально неквапливого, сталого, по-сільському невибагливого соціуму, світ простоти та ще сільської спорідненості мешканців містечка у вірші Плужника (*всі знайомі, всі рідні; житиму тихо; мало людині треба*) показаний на тонкій грані з обивательською “обломовщиною”, сонною рутинною фізично й духовно обмеженого провінційного животіння, з яким ліричний герой змушений миритися через тяжку хворобу (“*Спогадів трохи, тютюн, кімната... / Іноді – краєчок неба*”) і з яким урешті не змиряється: ніби випадково згадана бетговенська “*симфорнія дев’ята*” в заключному рядку-пуанті різко змінює увесь настрій поетичного тексту, переводить його звучання в зовсім інший регістр – у світ безмежних борінь Духу й змагання з вироками Долі. У прозі Багряного подібний конфлікт (у “Саду Гетсиманському”, “Людині... над прірвою”) передано більш розлого та деталізовано. Він не вказував свого старшого колегу-“ланківця” як попередника теми малого міста, однак у “Людині... над прірвою” Плужникові вірші є виразним (одним із багатьох) інтертекстуальним мотивом. Отже, у Багряного можна відчитати “*сліди комунікаційного дискурсу*” (Т. Возняк [9]) “ланківців”.

Показує він і прихований за видимим провінційним спокоєм катастрофічний процес руйнування “*колосальної вітальної сили*” (“Маруся Богуславка”) й опірної здатності малих українських міст, про що неодноразово

читаємо й у Б. Антоненка-Давидовича. Оскільки міста неминуче “вплетені у комунікативний текст влади... є його комунікаційними вузлами і ретрансляторами” (Т. Возняк [9]), неабияке місце у формуванні міського образу-локусу посідає *тюрма*. У багряннівських творах більшість подій відбуваються у в’язниці чи то пристосованому до функцій в’язниці приміщенні. Тим не менше у “Марусі Богуславці” письменник не показав її в початковому, узагальнено-панорамному описі – вона відсутня в ідеальному образі його малої батьківщини, на сонячних теренах провінційного міста його дитинства. Порівняймо з описом у спогадах більш об’єктивного реаліста Б. Антоненка-Давидовича: *“Взяти хоч би наше повітове місто Охтирку з тюрмою, поліцейською управою, крамницями та чотирма церквами в центрі, від якого відійди трохи вбік чи назад або вперед – і вже побачиши хати під стріхами, верби, тополі, журавлі криниць. Той панський центр з начальством, панами й офіційною ‘панською’ мовою був ніби позолоченою коростою, яка тонким шаром вкривала стародавнє українське місто, що й досі поділялося в народі, як і за козацьких часів, на десять сотень”* (“Удосвіта (З рукопису книги ‘Що коштує чорний хліб’”), написано в останні роки життя) [4, с. 510].

Із контрасту між спогадами багряннівського головного героя Андрія Чумака про світлі дитячі дні в рідному місті та похмурою реальністю нової зустрічі з ним зав’язується непримиренний конфлікт з радянською тоталітарною системою – безіменне рідне маленьке місто постає в очах героя *“старцем у лахмітті”*, до якого він таємно повертається, втікши з заслання, і відразу бачить ознаки занепаду й зубожіння: *“Жодної нової будівлі, жодних риштвань, жодного руху вперед”* (II і III розділи першої частини роману “Сад Гетсиманський”) [8, с. 13 – 14]. Ще більш очевидні йому ці риси після нового арешту, коли вранці чекісти доправляють арештанта від міського відділу НКВС до замиської станції, щоб везти до Харкова, і він видивляється на вулиці, якими його везуть, прощаючись із рідним містом, що вособлює для нього все нагло відібране найдорожче – волю, родину, батьківщину, надії на майбутнє. Андрія болісно вражає лицемірно-пафосний червоно-рудий колір, вифарбувавши яким споруди й навіть паркани, влада намагається приховати сліди насильства, руйнування та злидні: *“Бач, бракувало бадьорості й життьової патетики, от чого. Бадьорість і життьову патетику заступила бравада, нудна й придуркувата казенна бравада. І виявилась та бравада в кольорі. /.../ І це єдина обнова, єдиний показник ‘поступу’. Ним, тим кольором революційним, цебто кольором червоним, було вифарблено геть усі будівлі в центрі міста і навіть муровані огорожі. Колір пооблазив, пооблуплювався, порудів від дощів і часу, і місто мало вигляд ніби попечений, покалічений, напівбожжевільний. /.../ Ось бульвар Шевченка – ще не так давно, за часів НЕПу, він пишався розкошами майже столичних крамниць, кондитерських, ресторанів, тепер він геть весь уніфікований, поспіль червоний, ні, рудий до відчаю і поцерблений – в ньому якимось дивом повипадали цілі будинки, немов повибивані зуби. Ось електровня – така сама руда і згорблена, вгрузла в землю, допотопна електровня, і навіть революційний колір не в силі її змодернізувати. /.../ Це вже вона конає. Ось, нарешті, велика, ще імператорська тюрма!.. /.../ Це декорація, цей*

фарбованей фасад – від політики! Коли всередині зі здобутками революції не гаразд, коли ту революцію підмінено чим іншим, коли треба те 'інше' злочинно ховати, тоді ретельно фарбиться фасад” [8, с. 40 – 41].

Таким чином, образ-локус набуває метафоричного значення й ідеологічного підтексту. Через цей образ виражено важливий аспект авторської позиції, авторське бачення долі українського народу, про яку Багряний міг би у 30-ті й у 50-60-ті роки ХХ століття сказати трагічними словами Франкового “Мойсея”:

*Народе мій, замучений, розбитий,
Мов паралітик той на роздорожжю,
Людським презирством, ніби струпом, вкритий!*

*Твоїм будущим душу я тривожу,
Від сорому, який нащадків пізніх
Палитиме, заснути я не можу.*

*Невже тобі на таблицях залізних
Записано в сусідів бути гноєм,
Тяглом у поїздах їх бистроїзних?*

Отже, зображення реального українського містечка Охтирки у творах Антоненка-Давидовича та Івана Багряного показує, що образ-локус малого міста уособлює батьківщину, показану з любов'ю й вірою у власний народ, у його відродження, однак і з тверезою оцінкою його загумінковості, культурної деградації в умовах бездержавності й національного приниження. Повітове місто на Слобожанщині передреволюційного та пореволюційних десятиліть постає у цих прозаїків і фоном розгортання дії, і важливим образом-знаком у відтворенні соціально-побутового життя з його животрепетними конфліктами, серед яких неабияке місце посідає конфлікт самоідентифікації героя в етнічному й культурному плані, ідейно, політично й морально. В образі малого міста сплелися історія й сьогодення, “народне” і “класове”, родинна традиція й дорогі особисті спогади. У творах Антоненка-Давидовича в образі-локусі знаходимо вираження соціально-світоглядного конфлікту через мовну проблему: його герої намагаються самоідентифікуватися, повертаючись до спадщини предків та відстоюючи її як живу цінність, передусім визначаючи для себе мовну проблему. Відстоювання повноцінності української мови через власну мовну практику було для Антоненка-Давидовича (як і для його героя Євгена Барабаша / Барабашова у “Нащадках прадідів”) принципом, котрий він обрав лінією особистої поведінки на все життя, хоча міг би легко пристосуватися до більш комфортної у колі його близьких і знайомих російської вжиткової мови. У Багряного в образі малого міста сплелися скептичні й болісні авторські роздуми про обдурений більшовицькими вождями український трудовий народ, про втрачений шанс національного відродження та глибока ностальгія за минулим і залишеною батьківщиною.

Література

1. Андрусів С. М. Модус національної ідентичності: львівський текст 30-х рр. ХХ ст. : [монографія] / Стефанія Андрусів. – Тернопіль : Джура, 2000. – 340 с.
2. Анісімова Н. Художні моделі топосу міста в поезії вісімдесятників / Ніна Анісімова // Слово і час. – 2008. – № 2. – С. 33 – 43.
3. Антоненко-Давидович Б. Твори : у 2 т. Т. 1 : Повісті та романи / Борис Антоненко-Давидович ; вступ. ст., упоряд. та приміт. Л. С. Бойка. – К. : Наук. думка. 1999. – 744 с. – (Б-ка укр. літ. Новітня укр. літ.).
4. Антоненко-Давидович Б. Твори : у 2 т. Т. 2 : Сибірські новели. Оповідання. Публіцистика. Спогади. Листування / Борис Антоненко-Давидович ; упоряд. та приміт. Л. С. Бойка. – К. : Наук. думка. 1999. – 656 с. – (Б-ка укр. літ. Новітня укр. літ.).
5. Анциферов Н. Проблемы урбанизма в русской художественной литературе. Опыт построения образа города – Петербурга Достоевского – на основе анализа литературных традиций : [избранное] / Николай Анциферов ; сост., подгот. текста, послесл. Д. Московской. – М. : ИМЛИ им. А. М. Горького РАН, 2009. – 584 с.
6. Багрянний І. Вибрані твори / Іван Багрянний ; упоряд., передм. та комент. М. Балаклицького. – К. : Смолоскип, 2006. – 688 с.
7. Багрянний І. Вибрані твори : у 2 т. Т. I / Іван Багрянний ; упоряд. О. Коновал, О. Шугай ; ред. і передм. О. Шугая. – К. : Юніверс, 2006. – 584 с.
8. Багрянний І. Сад Гетсиманський / Іван Багрянний. – К. : Наук. думка, 2001. – 548 с. – (Б-ка школяра).
9. Возняк Т. Семантичні простори міста / Тарас Возняк // Ї. – 2006. – Ч. 42 [Електронний ресурс. Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n42texts/voznyak.htm> (30.08.2009)].
10. Грабович Г. Мітологізація Львова: відлуння присутності і відсутності / Григорій Грабович // Критика. – 2002. – Ч. 7-8 (57-58). – С. 11 – 17.
11. Гундорова Т. У колиці міфу, або Топос Києва в літературі українського модернізму / Тамара Гундорова // Київська старовина. – 2002. – № 6. – С. 74 – 82.
12. Журенко О. М. Модерні тенденції української романістики 20-х рр. ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Журенко Ольга Миколаївна ; Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – К., 2003. – 20 с.
13. Кискін О. М. Урбаністичний хронотоп в постмодерністському романі (“Чапаєв і Пустота” В. Пелевіна, “Перверзія” Ю. Андруховича, “Безсмертя” М. Кундери) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.06 / Кискін Олексій Миколайович ; Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – К., 2006. – 20 с.
14. Лотман Ю. М. Внутри мыслящих миров / Ю. М. Лотман // Лотман Ю. М. Семиосфера / Ю. М. Лотман ; сост. М. Ю. Лотман. – СПб : Искусство – СПб, 2001. – С. 150 – 390.
15. Мовчан Р. В. Український модернізм 1920-х: портрет в історичному інтер'єрі : монографія / Раїса Мовчан. – К. : ВД “Стилос”, 2008. – 544 с.

16. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі : монографія / Соломія Павличко // Павличко С. Теорія літератури / Соломія Павличко ; упоряд. В. Агеєва, Б. Кравченко ; передм. М. Зубрицької. – К. : Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2002. – С. 21 – 423.
17. Топоров В. Н. Петербург и “Петербургский текст русской литературы” (Введение в тему) / В. Н. Топоров // Миф. Ритуал. Символ. Образ: Исследования в области мифопоэтического : избранное / В. Н. Топоров ; ред. В. П. Руднев. – М. : Изд. группа “Прогресс” – “Культура”, 1995. – С. 259 – 367.
18. Фоменко В. Г. Українська урбаністична проза ХХ століття: еволюція, проблематика, поетика : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : 10.01.01 / Фоменко Віра Григорівна ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К., 2008. – 40 с.
19. Хамедова О. А. Б. Антоненко-Давидович: доля, творчість, критична рецепція : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Хамедова Ольга Анатоліївна ; Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2008. – 20 с.
20. Харлан О. Чернівецький текст у циклі повістей Ірини Вільде “Метелики на шпильках” / Ольга Харлан // Слово і час. – 2008. – № 2. – С. 27 – 32.
21. Цимбал Я. В. Париж і Берлін в українській поезії першої половини ХХ ст. / Цимбал Я. В. // Літературна компаративістика. Вип. I / Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – К. : Поліграфічний центр «Фоліант», 2005. – С. 125 – 136.
22. Шерех Ю. Людина і Люди («Місто» Валер'яна Підмогильного) / Юрій Шерех // Шерех Ю. Пороги і запоріжжя. Література. Мистецтво. Ідеології : Три томи. Т. I / Юрій Шерех ; ред. рада : В. Шевчук та ін. ; упоряд. та приміт. Р. М. Корогодського. – Харків : Фоліо, 1998. – С. 81 – 91.
23. Шерех Ю. Шостий у гроні. В. Домонтович в історії української прози / Юрій Шерех // Шерех Ю. Пороги і запоріжжя. Література. Мистецтво. Ідеології : Три томи. Т. III / Юрій Шерех ; ред. рада : В. Шевчук та ін. ; упоряд. та приміт. Р. М. Корогодського. – Харків : Фоліо, 1998. – С. 98 – 135.
24. Ямпольский М. Б. Подземный Париж: мифология, топография, наррация / М. Б. Ямпольский // Семиотика и история. Труды по знаковым системам XXV. Учёные записки Тартуского университета. Вып. 936. – Тарту, 1992. – С. 103 – 122.

Анотація

У статті йдеться про образи-локуси малого міста у прозі Б. Антоненка-Давидовича та І. Багряного. Аспект аналізу видається важливим, оскільки більшість представників українського “розстріляного Відродження” були виходцями або вихованцями гімназій з малих міст і містечок цілої України, а не “дітьми села” чи чужими у великому місті, як часто представляє їх сучасне літературознавство. Теза дослідників, котрі вивчають урбаністичну тему в українській новітній літературі, про “чуже” українським митцям місто є далеко не точна. Зокрема “ланківці” в особі обраних нами авторів досить певно

почувалися в місті, бо були закорінені у традиції спільноти малої батьківщини – рідного міста, котре стало самостійним образом багатьох їхніх творів.

Ключові слова: місто, урбаністична тема, образ-локус малого міста, генерація “розстріляного Відродження”, об’єднання “Ланка” – МАРС, Б. Антоненко-Давидович, І. Багрянний.

Аннотация

Колошук Н. Г. “Місто мале...” (Е. Плужник): топосы малых городов и городков в украинской литературе “расстрелянного Возрождения” (на материале прозы И. Багряного и Б. Антоненко-Давидовича)

В статье идёт речь об образах-локусах малого города в прозе Б. Антоненко-Давидовича и И. Багряного. Аспект исследования представляется важным, поскольку большинство представителей украинского “расстрелянного Возрождения” были выходцами или питомцами гимназий малых городов и городков всей Украины, а не “детьми села”, чужими в большом городе, как часто представляют их современные литературоведы. Тезис исследователей, изучающих урбанистическую тему в новейшей украинской литературе, о “чужом” украинским художникам городе – довольно приблизителен. В частности “ланкивцы” в лице выбранных нами авторов вполне уверенно чувствовали себя в городе, потому что были укоренены в традициях малой родины – родного города, который стал самостоятельным образом в их произведениях.

Ключевые слова: город, урбанистическая тема, образ-локус малого города, поколение “расстрелянного Возрождения”, объединение “Ланка” – МАРС, Б. Антоненко-Давидович, И. Багрянний.

Summary

Koloshuk N. G. “Small Town...” (Ye. Pluzhnyk): Topos of Small Towns and Towns in Ukrainian Literature of “Executed Renaissance” (on Materials of I. Bagryaniy’s and B. Antonenko-Davidovich’s Prose).

This article is about artistic images-locuses of small town in I. Bagryaniy’s and B. Antonenko-Davidovich’s prose. The aspect of analysis is important, because most of representatives of Ukrainian “Executed Renaissance” were peasants or pupils of high schools from small towns and towns of all Ukraine, and they were not “children from village” or foreigners in big city as often modern literary criticism presents them. Thesis of researchers, which explore urban theme in Ukrainian newest literature, about “foreign” town for Ukrainian artists is not correct. Especially “lankivtsi” in the person of elected authors were felt in town fairly good, because they were struck root in the traditions of community of small birth place – native town, which became independent artistic images of many of their creations.

Key words: town, urban theme, artistic images-locuses, generation of “Executed Renaissance”, unification “Lanka” – MARS, B. Antonenko-Davidovich, I. Bagryaniy.